

EGYSÉGES EURÓPA: UTÓPIA VAGY VALÓSÁG?

(Európa-koncepciók a századelőn)

SZÉNÁSI Éva

Milyen módon lehet egy nagyobb politikai egység keretében kibékíteni egymással a partikularizmust és az etnikai sokszínűséget, kiküszöbölni a háborúkat, a „fegyveres béke” helyébe megteremteni egy pacifizált, a kultúra és civilizáció azonosságán alapuló Európát – ez a gondolat – még ha koronként más-más politikai összefüggésbe ágyazva – régóta foglalkoztatja a filozófusokat és a politikai gondolkodókat.

Európáról számos – földrajzi, kulturális, politikai, jogi, gazdasági, szociális stb. – összefüggésben és értelemben lehet beszélni. Sőt azt mondhatjuk, hogy Európa az antikvitásban kulturális és civilizációs közösségként már akkor definiálta önmagát, amikor annak földrajzi határai még nem stabilizálódtak. Ezen európai közösség fogódzópontjai az évszázadok során alakultak ki és egészültek ki újabb és újabb tematikákkal. Az Európa-felfogások mögött azonban mintegy konstans tényezőként, összekötő kapocsként a szellem Európája, a kultúra és civilizáció Európája húzódott meg. E kulturális közösségen keresztül haladt az út Európa, a gazdasági, majd Európa a politikai közösség felé.

Az egységes Európa gondolata Dante, Comenius, Saint-Pierre abbé utópikus álmain keresztül vezetett egy teljesebb megfogalmazás felé. Ám ha hihetünk Victor Hugónak, az utópiák csak korán érett igazságok, melyek a holnap valóságai lehetnek. Mindenesetre a nemzetállami keretek meghaladásának igénye, egy új, általában föderatívnak leírt állammodell kialakítása több évszázada foglalkoztatja a politikai gondolkodókat. A nemzetállamok születését kísérő dinasztikus- és vallásháborúk növelték a béke iránti vágyat, amely teoretikus szinten a háború és béke probléma elméleti-jogi megfogalmazását eredményezte. Európa az egységből a sokféleség, a nemzetállamok kialakulása felé haladt, amely végül egy új európai rend, egy nehezen megszülető, évszázadokig vajdó európai „design” kialakulását hozta magával. A háború és béke viszonyának kérdése mintegy leitmotivumként kíséri végig az európai politikai

gondolkodás történetét. A felvilágosodás korától az egyetemes béke iránti utópikus vágy kiegészül a szabadság megteremtésére irányuló törekvéssel. A föderalisztikus Európa-elméletek a 18. századtól veszik kezdetüket és első szisztematizáltabb formájukat az anarchizmus atyjaként is tisztelt Pierre-Joseph Proudhon munkásságában nyerik el, akinek híres prófécijája szerint „a XX. század vagy a föderációk korát nyitja meg, vagy az emberiség újabb ezeréves purgatóriuma veszi kezdetét.”

A 19. század fordulója újabb fontos etapot jelent az Európa-gondolat tekintetében. Ezt nemcsak a teoretikus Európa-képek sokasodó száma, hanem egy fontos dokumentum is jelzi. Nevezetesen a francia Politikatudományok Szabadegyeteme (az École Libre des Sciences Politiques) 1900-ban az akkor már Carlo Cattaneo nyomán népszerűvé váló *Európai Egyesült Államok* témájáról szervezett konferenciát, amelyen a nemzetközi és a francia tudományos élet számos ismert képviselője fejtette ki álláspontját. E konferencián fogalmazódott meg először egy gazdasági, szociális és politikai-intézményi terminusokkal leírt Európa képe, amely számos ponton megelőlegzi Richard Coudenhove-Kalergi itt elemzésre kerülő elképzeléseit. Meg kell jegyeznünk, hogy ekkor még az Európa problematika korántsem foglalkoztatta a közvéleményt, csak egy szűk szellemi-politikusi elit problematikája volt. A kongresszus a következőképpen definiálta célkitűzéseit: „a szomszédos népeknek a gőzgépek és a villamos áram elterjedése révén történő anyagi közeledése, a demokratikus szellem nemzetközi irányai és a dolgozó osztályok szociális törekvései, akik jólétük gyarapodását a béke megszilárdításával kívánják biztosítani, valamint Európa politikai köreinek terjeszkedése a gyarmatosítás és más földrészek kizsákmányolása következtében számos kortársunkat a különböző országokban arra a kérdésfeltevésre ösztönöztek, hogy vajon a civilizáció, Európa gazdasági és politikai érdekei nem állítják-e azt a feladatot eléjük, hogy orvosolják a kontinens történelmi széttagoltságát, egyetlen szövetségbe tömörítve a különböző európai népeket, amely – szövetség meghagyva mindegyikük függetlenségét – az európai békével mindegyiküknek megadná az egység előnyét a keleti és nyugati külföldi konkurensseikkel szemben.”¹

A konferencia egyik központi gondolata, hogy a háborúk kirobbanásának megakadályozása és a béke megőrzése érdekében van szükség egy egységes Európára, ún. az Európai Egyesült Államokra. Egyetértettek a résztvevők abban is, hogy a béke megőrzéséhez az európai államok gazdasági közeledésen keresztül vezet az út. Nagyobb vitát váltott ki az a kérdés, hogy mely országok tartozzanak az új Európába és meddig terjedjenek Európa földrajzi határai? A három vitatott ország közé Anglia, Törökország és Oroszország tartozott. Civilizációs és vallási különbségek következtében megkérdőjeleződött Törökországnak, mint muzulmán országnak Európához való tartozása. Felvetődött Anglia speciális helyzete, mint olyan gyarmattartó országé, amely ebben az időben sokkal inkább világ, mint európai birodalom volt. Oroszországot pedig olyan országgént jellemzik, amelyet gazdasági-politikai érdekei Európához kötnek, geostratégiai tekintetben pedig egyensúlyozó szerepet tölthet be Németország és Nagy-Britannia között. Egyben ezen a konferencián körvonalazódtak az egységes

Európa szervezeteinek és intézményeinek székhelyei, amelyek között olyan kis országok és városok nevei szerepelnek, mint Svájc, Belgium, Luxemburg, illetve Strasburg vagy Hága, amelyek napjainkban is otthont adnak az európai szervezeteknek.

Noha a századfordulón kezdenek kirajzolódni egy maihoz hasonló egységes Európa első kontúrjai, mégis, a XX. század első nagy világegyezésének kellett bekövetkeznie ahhoz, hogy ez a gondolat túllépjen az utópiák határán, leszálljon a realitás talajára, megszülessenek az első realisztikusabb egységes Európa gondolatok és ezáltal a teoretikus szint után megjelenjenek az I. világháborút követő rendezési elvek sorában. És ebben van fontos szerepe Richard Coudenhove-Kalergi 1923-ban publikált *Páneurópa*² című munkájának, amelyet az egységes Európa egyik alapdokumentumának szoktak tekinteni. Coudenhove-Kalergi könyve közvetlenül is hatott több Európa-barát politikus és gondolkodó (Claudel, Valéry, Rilke, Ferrero, Ortega y Gasset illetve Benes, majd később Churchill) nézeteire, valamint elsősorban a Briand-féle európai rendezési kísérletekre. A mű megírásakor mindössze 29 éves fiatalember koncepciója ekkor már nem egy távoli utópikus elképzelés, hanem a kulturális és szellemi örökség azonoságán alapuló egységes Európa létrejöttének politikai szükségességét felismerő és hirdető helyzetelemzés, amelynek különleges aktualitást kölcsönöznek az ezredforduló közeledtével megszorodó geopolitikai kombinációk és egységes Európa-koncepciók.

A világháborút követő általános nosztalgiahullámmal és múlt felé fordulással elmenttben Coudenhove-Kalergi a XIX. századi európai hegemonia összeomlásának elsődleges okát nem a kontinens gazdasági hanyatlásban, hanem elsősorban politikai rendszerének válságában látja és annak megváltoztatását sürgeti. „Nem a népek öregedtek el, hanem a politikai rendszerük. E rendszer radikális átalakításának lehet, és kell a kontinens gyógyulásához vezetnie”³ – írja könyvében. Elmélete a hatalmi erőegyensúly elvén alapuló föderalizmus koncepciókhoz sorolható, amennyiben egy szupranacionális politikai közösség formájában megkísérli egységbe hozni az optimális államtypust és a történeti-kulturális-etnikai sokszínűséget, és ebből próbál meg kialakítani egy demokratikus Európa koncepciót. Ez az Európa-elképzelés nemcsak politikai keretet vázol fel, hanem gazdasági, szociális és kulturális tartalommal is bír és alapját a nemzetek közötti szolidaritás alkotja. A nagyfokú realitásérzék mellett annyiban idealisztikus, amennyiben a nemzetközi kapcsolatok rendezésében az I. világháborút lezáró wilsoni elképzelések annak tekinthetők.

A japán-osztrák diplomata családból származó Richard Coudenhove-Kalergi „génjeiben” hordozza a világpolgár- és européer-szemléletet, amely családi kötöttségei folytán sajátos közép-európai problémaérzékenységgel párosul. „Japán származásomnak köszönhetem, hogy sohasem lett belőlem európai sovíniszta” – jegyzi meg életrajzában. Coudenhove-Kalergi tehát alapvetően a nemzetközi erőviszonyokban az I. világháborút után az európai hegemonia meggyengüléséből adódó új politikai felfutésekből indul ki. Alapproblémája az, hogy hogyan alakul Európa sorsa az I. világháborút követően, milyen feltételekkel és hogyan lesz képes békéjét és biztonságát fenntartani és hosszú távon megőrizni a világban.

Főként három dimenzióban vizsgálja Európa fogalmát, elhatárolva egymástól a ma oly divatosá vált három Európa kategóriát: a földrajzit, a kulturális és a politikait. Véleménye szerint Európa *földrajzi* fogalma nem fedi le sem Európa kulturális, sem politikai fogalmát. „Kulturális szempontból Ausztrália Európa egyik részét képezi, és földrajzilag Nagy-Britannia is, politikailag mégis ívül esnek Európán, és egy interkontinentális birodalom, a brit birodalom részét képezik.”⁴ Az európai kontinens földrajzi szempontból speciális helyzetben van, amennyiben keleti határa egybecsúszik Ázsia nyugati határával és ezért földrajzi értelemben Coudenhove szerint nem tekinthető önálló földrésznek, „csupán az eurázsiai kontinens félszigeté”-nek. „Csupán Keleten nincs Európának természetes határa, hanem lassan belevész Ázsiába. Sem hegységek, sem folyók nem választják el az európai félszigetet Ázsiától. Így a földrajztudósok, ahhoz, hogy biztosítsák Európa földrajzi létét, kénytelenek voltak elismerni határaként az Urált, jóllehet ez a hegylánc nem alkotja határát az európai félszigetnek, hanem az ázsiai kontinens kellős közepén helyezkedik el, de ez az egyetlen hegylánc, amely Északról Délig kettészeli az eurázsiai síkságot.”⁵

Kulturális szempontból négy nagy civilizációt különböztet meg: az európai, a kínait, a hindut és az arabot. Ezek közül az európai kultúrkör és civilizáció tágabb kategória, mint Európa szorosan vett földrajzi határai. Európa ugyanis mindig több volt, mint földrajzi egység, és széles vonzáskörzettel rendelkező civilizációnak tekinthető, amelynek történeti fejlődése öt nagyobb szakasszal írható le. Az első szakaszt a hellén világ alkotta és legnagyobb alakja Nagy Sándor volt, aki olyan birodalmat hozott létre, amelynek vonulata túllépett Európán, de alapját a hellenisztikus kultúra és civilizáció alkotta. A második szakaszt a Római Birodalom időszakára teszi, központja a Mediterráneumra terjedt ki, fénykorát pedig Július Caesar idején élte. A Nyugat-Római Birodalom összeomlása és a barbár hódítás teremtette meg az európai fejlődés harmadik szakaszát, amelynek csúcspontját a frank birodalom jelentette, legjelentősebb személyisége pedig Nagy Károly volt. A következő periódusban a Karoling dinasztia bukása után Európát a pápai állam uralta és határai a római katolikus Európa határáig terjedtek ki. E kor legnagyobb személyiségének III. Ince pápát tartja. E korszaknak a reformáció terjedése vet véget és a következő, ötödik szakasz a felvilágosult abszolutizmussal veszi kezdetét. Európa ekkor éri el véleménye szerint legnagyobb kiterjedését, amennyiben Nagy Péter birodalma idején az Ural hegység valóban Európa keleti határát jelentette. A korszak kulcsfigurája Napóleon, aki több évszázad óta először volt képes újjáalkotni azt az Európát, amit előtte csak Julius Caesarnak, Nagy Károlynak és III. Ince pápának sikerült. „Ha győzött volna Lipcsénél, vagy egy bonapartista, vagy egy republikánus rendszer formájában már megalakult volna az Európai Egyesült Államok. Bukása ismét a zűrzavarba süllyesztette Európát. Ám az általa újjáélesztett egységes Európa gondolatát, már nem lehetett elfojtani”⁶ – véli Coudenhove-Kalergi. A hatodik szakasz az egységes Európa, az Európai Egyesült Államok kora, amelynek megvalósulását az I. világháború utáni rendezés teremtheti meg.

Politikai és geopolitikai vonatkozásban a XIX. század végéig véleménye szerint Európa uralta a világot és a világ nagyhatalmai között hat európai hatalom szerepelt: Anglia, Oroszország, Németország, Ausztria–Magyarország, Franciaország és Olaszország. Ez a hegemonia a XX. század első évtizedéig tartott, amikor is Európa megszűnt – ahogyan Coudenhove–Kalergi fogalmazott – „a világ központja” lenni, és ezzel együtt jelentős átrendeződési folyamat indult meg a nemzetközi erőviszonyok területén. Az európai hegemoniának a múlt század végétől végbemenő gyengülését a birodalmak, a brit és az orosz birodalom kialakulása, Ázsia népeinek ébredése és az Egyesült Államok gazdasági és politikai megerősödése kísérte. Ezen átsztrukturálódási folyamatok következtében politikailag a világ öt nagy erőterre oszlik: az amerikaiakra, az európaiakra, az oroszra, a britre és a távol-keletire.

Coudenhove–Kalergi legsebezhetőbbnek az I. világháború után kialakult helyzetben éppen Európa politikai fogalmát tartja, a világháborúban ugyanis a „politikai” Európa szenvedett csorbát. A régi Európa-kép széttöredezett, az erőviszonyok átalakultak, az új erővonalak pedig még nem stabilizálódtak. Amíg az Európán kívüli világban erős integrációs törekvések figyelhetők meg (amelyeket szintetikusnak nevez, és itt elsősorban a brit és az orosz birodalomra, valamint a pánamerikai törekvésekre utal), addig Európán belül döntően a széthúzó „analitikus” tendenciák érvényesültek, mert „a népek szabadságvágya erősebb volt, mint az integrációs törekvésük.” A kontinens gazdasági hanyatlásának oka is e politikai széttagoaltságban rejlik. Amennyiben ez a folyamat nem állítható meg – véli Coudenhove–Kalergi –, akkor Európa mint politikai egység, mint ahogy az Osztrák–Magyar Monarchia esetében történt – amelynek felbomlása szimbolikus jelentőségű számára –, az atomizáció, a széthullás felé haladhat.

Ez az erősen a kontinentális Európára fókuszált koncepció abból az 1900-as konferencián már érintett geopolitikai megfontolásból indul ki, hogy a kontinentális Európa két nagyhatalom, Keleten a Szovjetunió, Nyugaton pedig a Nagy–Britannia közé ékelődik be, és ilyen értelemben a kontinentális Európa ütközőzónát képez e két ország között. A német kérdés megoldásának mintájára a *kis illetve nagy Európa* megvalósításának esélyeit fontolgatja, vagyis az egységes Európa létrehozását Angliával, illetve Anglia nélkül. A nagy Európa koncepció problémája, hogy Európa két etnikailag eltérő blokkból áll: egy viszonylag homogén angol nyelvű világbirodalomból, a brit birodalomból, illetve egy összefüggő, de soknyelvű, multikulturális kontinentális egységből, amelynek neuralgikus pontja a francia német viszony, illetve a közép-kelet-európai térség. Bár elképzelhetőnek tartja Nagy–Britannia integrálását az európai egységbe, mégis úgy érzi, hogy a két blokk közötti súrlódások, illetve feszültségek nemzetközi szinten leszűkítenék a kontinentális Európa politikai cselekvésének lehetőségét. Ezért Angliával kapcsolatosan – amennyiben az nem csatlakozik Európához – semlegességének megnyerésére és jószomszédi kapcsolatok kialakítására törekszik. A kis Európa koncepciója viszont, amely tehát nem foglalná magába Angliát, abból a feltevésből indul ki, hogy a brit birodalom Európán kívüli birodalom, amelynek

tagállamai több kontinensen helyezkednek el és ilyen értelemben sem politikailag, sem földrajzilag sem kulturálisan nem tekinthető „klasszikusan” európai országnak.

Kissé bonyolultabb a helyzet a Szovjetunióhoz való viszony tekintetében, mert ahogy Coudenhove-Kalergi fogalmaz: „az egész európai kérdés az orosz problematikában kulminál”. A Szovjetunió határai túlnyúlnak Európán, és általában csupán Nagy Péter óta tekintik az öreg kontinenshez tartozó országnak. A forradalommal azonban letért az Európa vezető útról, és ezzel ismét potenciális veszélyt jelenthet Európa számára. Ezért is tartja Európa számára létkérdésnek a szovjet fenyegetéssel szemben a kontinens biztonságának megőrzését és keleti határainak stabil államokkal történő biztosítását. Nagy előrelátással és realitásérzékkel ismeri fel egy német orosz szövetség létrejöttének veszélyét, amelynek megakadályozását Európa elemi érdekének tartja. Csak egy egységes Európában véli elkerülhetőnek egy orosz-német szövetség létrejöttének veszélyét. A Szovjetunió Európába való újbóli integrációjának feltételeként az országnak európai gazdasági vérkeringésbe való bevonása mellett fegyverzetének jelentős csökkentését szabja meg.

Milyen legyen a Versailles-i békeszerződésből kinövő új Európa? Mindenesetre az európai rendezésnek a Versailles-i békeszerződés alapján kialakított politikai keretektől kiindulva kell megvalósulnia. Ehhez azonban az Egyesült Államok mintájára – amely gazdasági, politikai és államszerveződési tekintetben is modellértékű számára –, Európának is meg kell fogalmaznia a saját Monroe-elvét, egy gazdasági, politikai és szolidaritási doktrínát. Csak ezen az alapon jöhet létre egy új európai szintézis, amelynek megvalósulási formája – és ebben rejlik e koncepció újszerűsége –, a Páneurópa. „Egyedül csak *Európa újjáalkotása*, egy föderalista és demokratikus alapokon nyugvó nagyszabású vállalkozás orvosolhatja Ausztria–Magyarország feldarabolását és Németország megcsonkítását”.⁷ A feladat egy, az európai államok szoros együttműködésén felépülő páneurópai föderáció megvalósítása, amely magában foglalná a kontinens összes, a nemzetek önrendelkezését elismerő demokratikus országát. E föderatív forma azonban csak akkor maradhat fenn tartósan, ha megfelelő gazdasági kooperáció és hatalmi egyensúly alakul ki az egyes államok között, mint ahogy az Egyesült Államokban és Svájcban történt. A hegemonisztikus törekvések ugyanis – mint ahogy Poroszország példája mutatja Németországban, illetve az orosz hegemonia a Szovjetunióon belül –, függőségi viszony kialakulását eredményezheti az egyes államok között. E politikai egység felett az ellenőrző – koordináló szerepet a Népszövetség látná.

Páneurópa, e föderatív elveken felépülő kontinentális léptékű politikai közösség az európai kultúrában gyökerező és annak szellemiségén alapuló európai nemzet megteremtésének gondolatát is magában foglalja. Az egységes európai kultúra ugyanis alapul szolgál egy egységes európai nemzet létrejöttéhez. Coudenhove-Kalergi a politikai és etnikai határok meg nem felelése következtében az állam és az egyház szétválasztásának mintájára az állam és a nemzet szétválasztását szorgalmazza. A háborús konfliktus elkerülése érdekében egy nemzetek számára készült türelmi rendelet kiadását javasolja, miként az a vallásháborúk idején történt. Mint ahogy a vallás gyakorlása

a magánélet területéhez tartozik, úgy a jövőben a nemzeti hovatartozásnak is a magánszféra kérdései közé kell sorolódnia. „A nemzetnek, mint kulturális egységnek és az államnak, mint politikai egységnek az elkövetkező szétválasztása legalább olyan jelentős ideológiai tartalommal bír, mint amilyen az állam és az egyház szétválasztása volt. A „Staatsvolk” (nemzetállam) fogalma utóérzés lesz csupán, mint a „Staatskirché”-é (államegyház) volt, és elmosódik a *szabad nemzet szabad államban* elvében.”⁸

E nagyszabású terv letéteményeseinek a jövő fiataljait nevezi meg, és megvalósulását az európai fiatalság szolidaritásától és vitalitásától, egy nagyszabású demokratikus és pacifista mozgalom kibontakozásától reméli. Csak egy a jövő felnőtt generációira épülő páneurópai mozgalom segítheti elő a politikai, gazdasági és etnikai határokon felülemelkedő új típusú európai közösség kialakulását. E koncepció keretében Európa több lépcsőben nyeri el megfelelő politikai struktúráját. Ennek első lépése egy páneurópai konferencia összehívása. A második a nemzetek között felmerülő jogvitáknak választott bíróság előtt történő rendezése és az államhatárok kötelező garantálása. A harmadikként egy európai gazdasági egység érdekében létrehozandó vámunió terve szerepel. A tanulmány elején feltett kérdésre, nevezetesen, hogy Európa a továbbiakban elkerülheti-e a háborúkat és megtalálja-e a maga sokszínűségéhez azt az új politikai formát, amely képes lesz egységbe foglalni e multikulturális közösséget a coudenhove-i válasz a következő: „a páneurópai törekvések megkoronázása az Amerikai Egyesült Államok mintájára felépülő *Európai Egyesült Államok* lesz. Európa egységes entitásként jelenne meg más kontinensekkel és más világhatalmakkal szemben és a föderáción belül minden egyes állam maximális szabadsággal rendelkezne”.⁹ E Páneurópa jelképe a napkereszt lenne, „vörös színű kereszt aranyló sárga napon, amely az *emberiség és az ész szimbóluma*.”¹⁰

Nyilvánvalóan Coudenhove–Kalergi Páneurópa-koncepciója óta a világ sokat változott, és az első világháború utáni geopolitikai helyzet sem azonos a maival. Az általa megfogalmazott kérdések egy része azonban még ma is aktuális, pontosabban fogalmazva a közép-kelet-európai rendszerváltás és a Szovjetunió felbomlása után napjainkban ismét aktuális. Egy formálódó új európai és világrend kialakulásának vagyunk tanúi, amelyben – Coudenhove terminológiáját alkalmazva –, ismét Európa politikai fogalmának meghatározása a tét. S. P. Huntington egy nagyobb vitát kiváltó tanulmányában¹¹ egyfelől arra hívja fel a figyelmet, hogy korunkban a világ politikai és gazdasági centrumai nem esnek egybe. A világpolitikai kérdésekben ugyanis az USA, Nagy-Britannia és Franciaország játssza a döntő szerepet, a gazdasági kérdésekben pedig az USA, Németország és Japán, amelyek közül ez utóbbi kettő nem tagja az ENSZ Biztonsági Tanácsának. Másfelől a világ jó része vallási, politikai és etnikai fragmentáció felé halad, amely háborús konfliktusok veszélyével fenyeget. Az így kialakuló kulturális-civilizációs és vallási közösségeket befelé egyre erősödő civilizációs tudat köti össze, míg kifelé zártnak és elutasítónak mutatkoznak más közösségek identitástudatával. Vajon Európában a nemzetek összefogására, összetartására szolgáló kulturális örökség, a szellem Európája és az integráció eddig elért foka elég stabilnak

tekinthető-e egy ilyen fragmentáció megakadályozására és az egység megvalósítására? Képes lesz-e Európa kibékíteni egymással a pluralizmusokat, megvalósítani az egység és sokféleség harmóniáját, szilárd egyensúlyt teremtve egyéni szabadság, hatalom és demokrácia között, mint ahogyan azt Proudhon remélte? Sikerül-e egységbe hoznia az emberek jogait, a népek jogait és az államok jogait, illetve képes lesz-e olyan politikai struktúrát kialakítani, amelyben feloldható a nemzet, az állam és az európai állam konfliktusa? Posztetatista, posztnacionális vagy szupranacionális lesz-e az új európai modell? Mindezekre a kérdésekre a jövő Európájának kell majd választ adnia.

Jegyzetek

¹ Ferrière, G.: *L'idée de l'Europe en France au seuil du XXe siècle*. In: *Europe entre deux tempéraments politiques: l'idéal d'unité et particularismes régiaunaux*. Presses Universitaires d'Aix-Marseille, 1993. 186. o.

² A tanulmány elkészítéséhez Coudenhove-Kalergi, Richard N.: *Pan-Europe*. Paris, Presses Universitaires de France, 1988. kiadását vettem alapul.

³ i. m. 10. o.

⁴ i. m. 28. o.

⁵ i. m. 27. o.

⁶ i. m. 29–30. o.

⁷ i. m. 88. o.

⁸ i. m. 118. o.

⁹ i. m. 123. o.

¹⁰ i. m. 133. o.

¹¹ Huntington, S. P.: *Civilizációk összeütközése*. (bevezetővel ellátta és fordította Szénási Éva) *Korunk*, 1996. január, 78–100. o.